

Галина Грегуль

ПАНЬКО КУЛІШ: ОБРАЗ КОХАНЦЯ, АБО ФАУСТІВСЬКІ РОМАНИ КУЛІША (ЗА ТВОРОМ В.ПЕТРОВА “РОМАНИ КУЛІША”)

На початку ХХ ст. фактично жоден журнал не обходився без розвідок про життя і творчість Пантелеймона Куліша. При цьому кожен із дослідників намагався заново простудіювати як біографічні матеріали, так і творчу спадщину митця. У 20-х роках до їхнього гурту примкнув і Віктор Петров, написавши спочатку дисертацію “Пантелеймон Куліш у п’ятдесяті роки. Життя. Ідеологія. Творчість”, а згодом, на підтримку заклику О.Дорошкевича про обов’язок дослідників “подати письменників і культурних діячів не тільки в повних збірках творів, але й в інтимних документах: в пам’яті і свідомості нащадків вони повинні стати такими, якими були в житті”¹, – біографічну повість-есе “Романи Куліша”.

За життя В.Петрова цей твір сприймався критикою лише негативно: автора звинувачували то в надмірному психологічному заглибленні, то в інтересах “до вузько інтимного життя, до подробиць, особистих взаємин”, що давало підстави для вироку – “ідеологічно шкідлива література”, розрахована на міщанина². Такі закиди були типовими для 30-х років ХХ ст., проте на сьогодні, як засвідчують дослідження С.Павличко, Ю.Загоруйко, Ю.Шереха, Р.Корогодського, Л.Новиченка, вони неприйнятні й, по суті, амбівалентні.

“Близкуча дисертація про психологію романтичного кохання”³, вдала спроба “романізованої біографії”⁴, белетристична біографія, в якій “герої вперше постали як “живі люди”⁵, “піверотичне сприймання літературознавчого матеріалу”, яке “багато давало для розуміння людської сутності цих діячів”⁶, – саме так сприймають біографічну повість В.Петрова сучасні дослідники. Водночас ґрунтовний аналіз “Романів Куліша” було зроблено лише Ю.Загоруйко в дисертації “Художня проза В.Петрова (В.Домонтовича)”, інші ж тільки побіжно згадують цей твір.

За листами Куліша 1856 – 1862 рр., що їх покладено в основу повісті-есе, можна було відтворити постаті “тодішніх людей, їхні дні, речі, розмови, кімнати, вишивки й мережки, ранкову каву, прогулянки по саду, садові алеї, бланжеві вбрання, лагідну пані, пухке немовлятко в чумацькій сорочці, дівчат за

¹ Дорошкевич О. Л. Куліш і Милорадовичівна. Листи. – К., 1927. – С. 8.

² Чернець Л. Рецензія на “Романи Куліша” // Критика. – 1931. – №2. – С. 139–140.

³ Новиченко Л. Родом з двадцятих... // Вітчизна. – 1990. – №11. – С. 150.

⁴ Мельничук Б.І. Випробування істиною: Проблема історичної та художньої правди в українській історико-біографічній літературі (від початків до сьогодення) – К., 1996. – С.113.

⁵ Павличко С. Теорія літератури / Передм. Марії Зубицької. – К., 2002. – С.219.

⁶ Шевельов Ю. Шостий у гроні. В.Домонтович в історії української прози // Домонтович В. Без ґрунту. – К., 2000. – С. 457.

п'яльцями”⁷, тобто створити щось на зразок книги “Романтизм і звичаї” Луї Мегрона на українських теренах. Проте В.Петров не ставив перед собою такого завдання.

Водночас він відчув, що Кулішеве листування — це своєрідне бажання висповідатись. Цю думку підтверджують і слова самого П.Куліша, адресовані Л.Милорадовичівні: “Я много страдал, а иногда и радовался, но некому было сообщить ни страданий, ни радостей, часто я был одинок в полном значении этого слова. Вы знаете, как тяжело быть на свете, как томительно действует на нашу душу пустыня, окружающая нас на огромное пространство! Я много потерял оттого, что переписка наша прервалась”⁸. Тобто стосунки на кшталт “письмової дружби”⁹, як їх іменує П.Куліш, оптимальні, адже фактично відсутнє побоювання набриднути одне одному — це те, що ставало на заваді чи не кожного роману Куліша.

Біографічна повість-есе “Романи Куліша” — ще одне підтвердження висновків, яких В.Петров дійшов у дисертаційному дослідженні 1929 р. Думка ж Ю.Загоруйко, що “там, де закінчилась шістсотсторінкова монографія Петрова “Пантелеймон Куліш у 50-ті роки”, там почалася повість-есе “Романи Куліша”¹⁰, видається сумнівною. Адже докладний аналіз згаданих праць засвідчує: майже половина повісті скопійована з дисертації, до того ж, написані вони в однаковій манері. Різниця виявляється в тому, що в повісті автор, по-перше, не так цитує, як переповідає зміст листів П.Куліша, по-друге, на противагу дисертаційним боязким “коли так можна сказати” чи “дозвольте вжити цього слова”, тут В.Петров уже сміливо виголошує авторський небезпідставний вирок стосовно головного героя.

Повість “Романи Куліша” складається з п'яти розділів, у яких В.Петров крок за кроком змальовує почуття Куліша до Мані де Бальмен, Лесі Милорадовичівни, Марка Вовчка, Параски Глібової та Ганни Рентель. За стильовою побудовою твір можна поділити на дві частини: *листи Куліша та їх авторська інтерпретація*.

Листи, які повністю чи частково цитуються у творі, становлять майже половину тексту. І це не випадково. Ще у процесі підготовки до написання дисертації В.Петров відвідав чимало архівів із метою вивчення, як він наголошував у своїх нотатках, оточення письменника, тодішньої “доби й суспільства”¹¹. Ним була переписана неймовірна кількість листів, що стосувалися 50-х років і давали змогу об'єктивніше розкрити вдачу П.Куліша “в усіх іпостасях”.

Оригінальністю вирізняється друга частина твору, де подається аналіз листів. Будь-які відомості, що містяться в них, В.Петров перевіряє свідченнями осіб, які знали головного героя, тому вигадок тут немає; цитує думки інших критиків, заперечуючи чи схвалюючи їхні погляди. А для переконливості своїх міркувань він вдався до схожих прикладів. Приміром, згадує 12 закоханих пар: Вертер — Лотта, Фауст — Маргарита, Генріх фон Офтердінген — Матильда, Манфред — Лара, Онгін — Тетяна, Толстой — Арсеньєва, Шевченко — його наречена,

⁷ Петров В. Романи Куліша // Зайцев П. Перше кохання Шевченка. Петров В. Романи Куліша; Аліна й Костомаров. — К., 1994. — С. 33. Далі сторінку зазначаємо в тексті.

⁸ Дорошкевич О. А. Куліш і Милорадовичівна. Листи. — К., 1927. — С. 106.

⁹ Там само. — С.108.

¹⁰ Загоруйко Ю.А. Художня проза В. Петрова (В.Домонтовича): Дис. ... канд. філол. наук. — К., 1992. — С.53.

¹¹ ЦДАМЛМ України. — Ф.243. — Оп. 1. — Од. зб. 133. — Арк. 4.

Костомаров – Аліна, Тургенєв – Поліна Віардо, Сократ – Ксантіппа, Пушкін – Керн, Альфред де Мюссе, Шопен – Жорж Занд. Прагнучи якнайповніше розкрити психологію головного героя, автор зображує його в різних іпостасях – і як коханця, і як громадського діяча.

Із перших рядків впадає в очі протиставлення “громадської, літературної діяльності” та “інтимного, особистого життя” П.Куліша, який поєднував у собі “упертість фантастичного писака з безкорисливою працездатністю, вартою великих вчених, і з інстинктивною ретельністю бджоли чи майстра” (19). Зрозумівши, що ні урядова служба, ні хутірське господарство не для нього, він повністю віддається літературі, стає людиною “громадського призначення”.

Будучи за натурою “вождем”, насправді Куліш відчуває себе солдатом, який знає “тягар кімнатної замкненої самотності, втому, відчай, ледарство, нудьгу, той прикрий настрій ніякової і тяжкої розгубленості, коли бажана праця здається прикритим примусом і небажаним обов’язком, а всі люди навколо нього нищими і низькими дурнями, людьцями, що псують йому життя своїм безглуздим втручанням” (20).

Герой В. Петрова, до речі, як і французького письменника Анрі де Реньє, романтичні оповідання якого він перекладав, під словом “жити” розуміє “сповнене пристрастей життя, яке стимулює і наповнює кохання”¹² і чи не “востаннє дає можливість знову відчути молодість”¹³. Водночас варто звернути увагу на те, що в обох авторів переважають мотиви палкого кохання, яке зазвичай закінчується нещасливо, але вже після того, як закохані пізнають одне одного, – це те, чого вони власне прагнуть, проте водночас і бояться... Такі відчуття спотворюють життя, воно стає таким пізнаним, пережитим, нецікавим, нудним...

Причини іпохондричного, меланхолійного настрою Куліша, на думку В.Петрова, – це виснаженість працею та спустошеність серця, порожнеча душі, що робить нестерпним особисте життя. Саме тому, напевне, автор повісті порівнює свого героя з Фаустом, адже обидва мріють про живе життя серця, в обох виникають бажання втечі від самого себе. Хоча шляхи “реалізації” ними своєї жаги й розходяться (один продає душу дияволу та мандрує його маршрутом, а другий, принісши “в офіру Україні, нації, поневоленому селянству себе, своє життя, свою особисту долю”, відвідує для цього рідний край (22), проте мета в них однакова – пошук поживи для серця. Звідси й висновок автора про те, що всі романи Куліша – “фаустівські”, овіяні “прикметою мефістофелівського трагічного зневір’я, сумніву, вагання, непевності, душевної спустошеності, втоми, осінніх барв і суму” (27). Спробуймо з’ясувати, на підставі чого В.Петров доходить такого висновку.

Перш за все слід зазначити, що Куліш був одружений, але його шлюб із Олександрою Михайлівною Білозерською зазнав фіаско через 9 років подружнього життя. Петров пояснює це тим, що з роками кохана жінка поступово перетворювалася на хоча й дбайливу, але неохайну господиню: з неприбраним волоссям, старомодним капелюхом, товстими руками, що було не до вподоби чоловікові. А якщо додати, що розмови малоосвіченої дружини зводилися лише до базарної купівлі, принаймні, так зазначає сам Куліш, що під час сварок вона виявляла лише покірність, чим ще більше дратувала чоловіка,

¹² Реньє А. де. Потерянное счастье. – Ленинград, 1925. – С.17.

¹³ Там само. – С.23.

то дивуватися розлученню цієї пари не доводиться. Проте, за Петровим, ініціатором розлучення був не чоловік, він вважав, що має страшену згагу кохання, якої вистачить і на двох.

Вияву почуттів до кількох осіб водночас Куліш знаходить цікаве виправдання. Згадаймо його лист до Г.Рентель від 27 грудня 1860 р.: “Какая вдруг мысль пришла мне в голову? Что если б я не писал к Вам долго? Ведь бы страдали? Вот Вам и счастье, привязанное к одному человеку. Нет, любить надо по-божески”.

До речі, аналізуючи трактування В.Петровим стосунків П.Куліша з дружиною, Ю.Загоруйко зазначає, що письменник “припустився досить-таки поширеної помилки, що існує в біографічних дослідженнях. Цілком довіряючи негативним емоціям і оцінкам свого героя, автор повторює їх за ним, чим звужує свій об’єктивний погляд”¹⁴. Але чи це так? Варто зазначити, що всі твердження В.Петрова справді-таки побудовані на поглядах, оцінках інших реальних осіб, тобто для нього біографічний матеріал був не яскравим прикладом власних думок героя, а навпаки – ґрунтом, із якого виростили авторські судження. Водночас такий підхід у “Романах Куліша” використаний для відображення реальних стосунків подружжя, а їх дублювання – тлумачення записів у листах – сприймається не як “повторення” оцінок героїв, а як увиразнення їхніх поглядів; це своєрідна відповідь на питання – чому герой так думав, чому так писав.

Отож, на думку В.Петрова, зневажливим ставленням Куліша до дружини й зумовлене їхнє розлучення. Проте і в дисертації, зокрема в розділі “Перед від’їздом за кордон. Хорість Олександрі Михайлівни”, в якому автор аналізує листи відповідного періоду саме дружини, і в біографічній повісті можна помітити, що автор швидше засуджує П.Куліша, аніж його підтримує, вимальовуючи при цьому образ дружини як “дбайливої господині і самовідданої жінки”(52).

Історія кохання з Олександрєю Білозерською повториться і з іншими як алгебраїчна абстрактна формула любовних взаємин, де замість одних імен підставлено інші: спочатку гаряче захоплення, що згодом поступиться ваганням, сумнівам на ґрунті надуманого передчуття неминучої холодності, відчуженості; далі усвідомлення звичайності постаті коханої та її буденності порівняно з його величним призначенням; нарешті, обережне донжуанівське озирання на обставини, що й призводить до неминучого розчарування.

Таке замкнене коло Кулішевих почуттів вимальовує В. Петров. Звідси – закиди автора головному герою як людині розрахунків, формул, наперед засвоєних схем, що і приводить до техніцизму почуттів, обережної любові здалеку. При цьому формули кохання могли накладатись одна на одну під час подвійного чи потрійного “кохання”, але ніколи не порушувалась їхня схема, план, як зазначає В.Петров. Водночас головного героя автор не називає справжнім Дон Жуаном (хіба що до-Жуаном обережності) через те, що “подвоювати або потроювати кохання – значило, кінець кінцем, не більше як тільки подвоїти або потроїти листування”, а теорія його любовних романів полягала “в науці любовних повторів” (179). Звідси й висновок В.Петрова: “Є ілюзії кохання, але кохання немає” (27).

Цікаво, що в дисертації його образ нагадує авторові образ Печоріна: “Ви нібито читаєте сторінки з щоденника Печоріна: той же стиль, ті ж самі

¹⁴ Загоруйко Ю.А. Художня проза В. Петрова (В.Домонтовича). – С.62.

підхідки”¹⁵, тоді як у біографічній повісті читаємо інше: “Цитати з Кулішевих листів того часу можна було б перемішати з цитатами з “Страждань молодого Вертера” і це лишилось би непомітним”(191). Все це засвідчує, що головні герої згаданих творів схожі і ріднить їх не що інше, як романтична епоха, її стиль.

Відтак, відштовхуючись від особливостей доби романтизму, в якій жив П.Куліш, В.Петров говорить про двоїпостасну відокремленість; двоїстість головного героя, зокрема, виявляється в тому, що Кулішева уява виплекала жіночий ідеал, який він і намагається відшукати в реальному житті: “Я завжди залицяюсь до однієї особи і ця особа — мій ідеал” (164), “...я маю намір покохати, тобто покохав би жінку, котра в усьому, що я роблю, бачила б людське, а не тваринне прагнення, котра була б певна, що я не здатний ні на що вульгарне і котра поважала б свободу взаємин так, як я її поважаю” (171), — писав П.Куліш.

У моменти “сліпого” захоплення Куліш бачить жінку саме такою. “Його кохання — кохання до незнаної, що в її образі він пізнав чудесне й священне сяйво небесної вроди... Кохати — преображати в хвилинному побаченні, в небесному, майже містичному спогляданні” (36). І в цьому сенсі не важливо, яка вона насправді. Навіть якщо це “брудна і груба Альдонс”, поет “в душі” без перешкод зможе побачити в ній Дульсінею. Питання в іншому — чи надовго?

Мимоволі пригадуються слова з листа Куліша до Г.Рентель від 23 березня 1861 р.: “Ты в моих глазах, то есть в глазах души моей, такое милое создание, что едва ли не безрассудство с твоей стороны, чтоб я тебя еще раз увидел. И с моей стороны это будет глупость, за которую судьба непременно меня накажет, отняв у меня тот скромный идеал, который так гармонически рисуется на дне моей души”.

Пройшовши шляхом романтичної омани, Куліш переконується, що об’єкт його чергового захоплення далекий від ідеалу; це призводить до зневажливого та образливого ставлення до жінки. І чим більше він зневажає її, тим більше впевнюється у власній вищості¹⁶. На підставі цих фактів В.Петров стосовно Кулішевого почуття доходить такого висновку: “Кохання живе в уяві людини, а об’єкт кохання дано випадком. Немає жодної ваги, на який саме предмет оберне людина ілюзії свого кохання” (80). До речі, на противагу В.Петрову, О.Дорошкевич у діях Куліша вбачає не лише романтичний пошук, а й корисливість — головний герой роману “творив собі жіночий “резерв”, який міг би йому допомогти в годину остаточної аварії його рідного корабля”¹⁷.

Врешті, “кохання для Куліша тільки “гра душі самої з собою” (78), саме та гра, в якій “він свідомий своєї безсилости здійснити свою любовну мрію”¹⁸, адже “бідна життя на землі чоловіка, — тільки хіба розумом зрозумієш і душею почуєш, а очима не побачиш ніякого совершенства” (31). Проте це не заважає Кулішу продовжувати пошуки об’єкта кохання, бо, за його словами, “чоловік статечний до молоді краси, як муха до меду липне”¹⁹.

¹⁵ Петров В. Пантелеймон Куліш у п’ятдесяті роки. Життя. Ідеологія. Творчість // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. — К., 1929. — №88. — С.310.

¹⁶ Куліш нерідко у листах пише про своє призначення як вищої природи і про низькість жінок, яких кохав, адже вони або “сільські пані” (про Л.Милорадовичівну), або ж “розумні козявочки” (про Г.Рентель).

¹⁷ Дорошкевич О. А. Куліш і Милорадовичівна. Листи. — К., 1927. — С.3.

¹⁸ Петров В. Вступні уваги // Петров В. Романи Куліша. — К., 1930. — С. 17.

¹⁹ Дорошкевич О. А. Куліш і Милорадовичівна. Листи. — С.29.

Першим захопленням Куліша була 16-річна Маня де Бальмен — нове втілення Ориси, Пушкінової Тетяни, Гетевої Лотти, як зазначав Петров. Це почуття, що народилося влітку 1856 р., не стало предметом докладного висвітлення в повісті, можливо через те, що не було достатньо матеріалу (наприклад, невідомо, що стало причиною раптової зміни думок про сім'ю де Бальменів). Ця оповідь лише готує читача до подальшого сприйняття та розуміння дій головного героя, адже автор повісті зупиняється на трьох особливостях сутності особи Куліша — моралізаторстві, сентименталізмі, “націоналістичності” (народності), які належним чином розглянуті та проілюстровані ще в дисертаційному дослідженні. У повісті ж з'ясовується, що для головного героя кохати й навчати — одне й те ж. Тобто йдеться про просвітительське кохання, за яким “просвіщати дівчину — мета й виправдання кохання” (42).

Водночас Куліш виступав, із одного боку, в ролі дослідника дівочої душі, споглядального експериментатора, який звертає увагу на ліризм, поетичність, незнану незвичайність (згадати хоча б стосунки з Манею де Бальмен або ж Параскою Глібовою); а з другого — він активний педагог, який “інакше не уявляє своїх стосунків з дівчиною чи жінкою, як тільки щоб “урятувати” й “виховати”. Саме в цьому В.Петров і вбачає подібність між Кулішем і Л.Толстим, адже євангелізоване просвітительство, пуританський моралізм і розсудливість були властиві обом. Водночас повчальність Куліша ускладнювалася ще й тим, що він протиставляв своє бездоганне “моральне я” жіночій неморальності, намагався підняти їх до рівня “свого” жіночого ідеалу, щоб і розумом зрозуміти, і душею почути, і очима побачити.

Захопившись чорнобривою молодістю та жвавою свіжістю Мані де Бальмен, Куліш переписував їй вірші Шевченка, повчав у буденних розмовах, проте молоде й чудове дівча, яким Маня постає в перших листах Куліша, поступово перетворювалося в його очах на “ангела без крил серед калюжі”, якому пророкувалася доля хитрої, нещирої жінки. Врешті-решт кохана стала для героя повісті лише “прекрасним образом загиблих надій”. Причина проста: педагогічна майстерність Куліша, як з'ясувалося, не знайшла “елемента поетичності, що один виносить нас на поверхню з безодні життєвої пошлості” (35).

Таке ж менторство виявляється і в стосунках із іншими жінками, зокрема, він намагався виховувати Лесю Милорадовичівну²⁰ то як національно свідому дівчину-українку, пропонуючи студіювати українську історію, то як емансиповану жінку. Ганні Рентель П.Куліш писав листи, які швидше нагадують, за Петровим, уривки з “Фізіології шлюбу”; Марку Вовчку він давав поради щодо вибору гідної її людини тощо.

Вирізнялися почуття Куліша й *сентименталізмом*, який, за Петровим, виник під впливом Квітчиних чутливих повістей, з одного боку, а з другого — був продиктований тодішньою епохою, в якій саме чутливому зворушенню й надавалася перевага. Тому автор повісті пише, що Куліш вірив у мораль, чутливість і сльози, що й проповідував скрізь, де траплялася нагода. Для нього зворушеність серця — “необхідна й головна риса в людині, що намагається бути культурною: письменником, істориком чи просто людиною громадською” (42). Пригадаймо, як Куліша зворушило порівняння долі

²⁰ Іноді до самих листів П.Куліш додавав на окремому аркуші “учительські приписки”, як сам їх називав.

Шевченкової Катерини з долею Параски Глібової або ж як захоплювався він жанровою сценкою з яблуками, які Маня де Бальмен розкидала врзнобіч, аби розігнати дитячий натовп довкола себе, або ж листи до Милорадовичівни, які були просто-таки стилізовані під “сентиментальні романи в листах” (180).

Ще одна невід’ємна риса Кулішевого почуття – *націоналістичність*, що прирівнювалася В.Петровим до ідеологічної схеми “народності”. “Ідея нації, – писав автор повісті, – це ідея ствердження простого й народного, простонародно-селянського, заперечення цивілізації, чужоземних впливів і залежності, отже, ідея самозамкненого буття народу, нації в собі” (45). Тому таким нестерпним було для Куліша панське життя з офіційними церемоніями та умовним етикетом.

Що ж до жіночого ідеалу, то Куліш цінував простоту, природність, близькість до народного життя, чим і захопила його “сільська панночка в кращому значенні слова” – Маня де Бальмен, яка не мала й тіні аристократизму, адже своїми засмаглими руками могла пошити й вишити сорочку, вміла відрізати гарне полотно від недоброякісного тощо.

Леся Милорадовичівна захопила його співом, що був забарвлений місцевим колоритом, народністю, етнографізмом. Петров навіть висловлює сумнів, чи закохався б Куліш у Милорадовичівну, “коли б вона співала тільки модні романси й оперові арії” (61). Звідси й висновок про ототожнення тріадичної послідовності романтичної символіки Куліша: дух пісні – дух нації – образ дівчини.

Марко Вовчок вразила Куліша тим, що чудово володіла українською мовою й так само чудово вміла оповісти про народ – “...зрозуміла вона красу нашого слова і наче піснею заговорила” (104).

Як стверджує В.Петров, Куліш вважав, що лише те кохання справжнє, яке може принести користь нації, народу, громаді. Тому й зазначав, що “вартий кохання не тому, що він гарна людина, а тому, що людина громадського призначення”(64-65). Він – Прометей, Пророк, Визволитель націй, Месія. Звідси й Кулішеві переконання у приреченості до героїзму й мучеництва власного “Я”, яке лише шляхом такої самопожертви зможе повести за собою маси. Звідси і святий обов’язок жінки – самовідданим коханням допомагати йому, що й робила Параска Глібова. І як тільки було досягнуто взаємності – перед Кулішем постало питання вибору: кохання чи творчість. Переважає останнє, бо *творчість для нього вище кохання*. “Долю особисту людини він розглядає з погляду суспільного призначення. Людина не має права улаштувати своє життя як своє, не має права дбати про себе задля себе. Колективне “ми” вище над індивідуалістичне “я”²¹, – так В.Петров пояснює вибір Куліша.

До речі, саме про це йдеться у передмові до біографічної повісті “Романи Куліша”: “Поети творили ілюзію кохання як ілюзію абсолютного почуття. Насправді можна було б говорити про соціальну обумовленість і соціальну умовність любовного інстинкту”²². Оце суспільне “ми” перекреслює індивідуальне “я”, яке виступає “тільки функцією суспільства й класи, політичних обставин, економічних умов”, це “тільки частина й частка загального соціального виробничого процесу”²³. Закуте в соціальні лещата – закони,

²¹ Петров В. Вступні уваги... – С. 63.

²² Там само. – С.16.

²³ Там само.

правила, звичаї — оте “ми” не оминає навіть “біологічно статевого потягу”, адже навіть він, за словами В.Петрова, трактується як вияв родового інстинкту, а не індивідуальної самоствердженості. Звідси й висновок автора про Куліша як про опортуніста, про людину, яка змінює принципи залежно від обставин і в громадському житті, і в романах, в яких шалене любовне захоплення нерідко переростає в ненависть — згадаймо хоча б роман із Марком Вовчком...

Передмова до “Романів Куліша” загалом писалась, щоб задовольнити вимоги Укрголовліту, що сховався під № 4979 (522), адже соціальне підґрунтя за тих часів мало бути наявним у кожному друкованому творі, в іншому разі вони трактувалися як формалістичні²⁴. Але насправді в ній прочитується інше: бажання показати, настільки неприродне й огидне оте соціальне втручання, що приводить до деградації індивідуального “я”. Ймовірно, це стосувалося не лише П.Куліша та його епохи, а й авторового “тогочасся”, як, власне, і слова про Куліша, який “силувався писати в офіційному дусі, щоб офіційною благонадійністю прикрити й покрити неблагонадійну двозначність фактів, що він їх малює”²⁵.

Відтак Куліш “не міг розкритись ані в своєму особистому житті, ані в громадському, ані в творчому ... характер “невиявленості” носив як соціальний, так і сексуальний характер” (186). Хоча й знав Куліш “смак плоті, важку насиченість тіла, бажання схвильованої густої й спрагнілої крові, важкий тягар збудженої й ненасиченої сміливості. Він знав, як пахне земля, сонце, кров і що значить бажати, коли погляд стає похмурим і тяжким, мовчазність погрозливою, руки гарячими і порив нестриманим” (9), — та все ж таки був стриманим. Пригадаймо хоча б лист до Лесі Милорадовичівни від 15 листопада 1860 р., в якому він писав: “Мне очень хочется с вами познакомиться”. І це після 4-річного знайомства!

Саме тому романи Куліша важко назвати такими в повному значенні цього слова, адже жінка віддавалася почуттю, а чоловік “не наважувався переступити останньої межі” і штовхав кохану в обійми іншого. Зокрема, Лесі Милорадовичівні, як і Ганні Рентель, він щиро радив одружитися, Марку Вовчку — триматися Тургенєва, схвалював спроби Параски Глібової примиритися зі своїм чоловіком.

Але пригадаймо й інші слова, адресовані тій же Л.Милорадовичівні: “Но какие Вы имеете способы быть в Петербурге? Я думаю, что Вы, как и все, стеснены своим девичеством. Об эту преграду я не один уже раз разбил себе лоб, изыскивая для некоторых особ средства выйти на простор”²⁶. Тобто для того, щоб жінка могла віддатися коханцеві цілком, Куліш штовхає її в обійми третього, аби позбутися боязні “девинства”. Яскравий приклад: “Обома руками оддав би я Вас замуж за хорошого чоловіка, і тоді ще сміливіше любив би Вас, і чоловіка Вашого, і діток Ваших” (лист до Л.Милорадовичівни від 22 лютого 1859 р.), або ж: “Осли тот господин будет искать Вашей руки, — советую Вам согласиться. Вы будете больше заняты и больше самостоятельны” (лист до Г. Рентель від 19 вересня 1860 р.).

²⁴ “Формалізм ... починається там, де починається втеча від соціальної суті досліджуваного явища”, — зазначав Ф. Якубовський (див. *Якубовський Ф. Небезпека формалізму // Критика. — 1929. — №12. — С.11*).

²⁵ *Петров В. Вступні уваги...* — С. 1.

²⁶ *Дорошкевич О. А. Куліш і Милорадовичівна. — С. 105.*

У любовному трикутнику П.Куліш обирає собі найпочеснішу роль, граючи партію “платонічного у коханні інших двох” (188). І причина не в тому, що він не вмів кохати, а в тому, що шукав для столиці “блискучу і ефектну коханку”, яка могла б віддати все, навзаєм не вимагаючи нічого, адже не хотів брати на себе будь-яких зобов’язань. “Уж если быть несчастною, то по собственной вине”, – пише Куліш Ганні Рентель. В.Петров з цього приводу зазначає: “Дехто, певне, закине Кулішеві претензійність його любовного листування. Дарма! Всі способи хороші, коли дівчина гарненька і коли коханцеві вже 38 років і він почуває, що життя відходить, коли не відійшло зовсім, а згаги кохання ще не насичено” (69).

Коли ж захоплення минає, Куліш ніби одягає на себе маску батька, брата і проповідує у смиренному дусі, за яким – прагнення дружньої любові, любові на кшталт почуття матері до дитини, брата до сестри... Безумовно, тут немає вже й натяку на сексуальний потяг, хіба що в негативному сенсі, як-от: “Душею любимо (живемо) ми до кінця життя, а тілом – поки воно не прохоллоло. А коли б Ви знали, які тиї любоснії втіхи недовгі! Не стоять вони самі по собі доброго слова” (Лист до Л. Милорадовичівни від 26 січня 1859 р.).

Тому, на думку В.Петрова, для Куліша кохання – це “преображене” побачення на мить, після якого неминуче виникає відчуття порожнечі та нудьги.

Отже, жага кохання та пошук ідеалу в реальному житті були причинами романів Куліша. Водночас В. Петров говорить і про відсутність почуття як такого – “кохання немає, є лише ілюзії кохання”, та про його своєрідну наявність – “кохання живе в уяві людини, а об’єкт кохання дано випадком”. Це можна пояснити, по-перше, тим, що Кулішеве почуття мало моралізаторське, сентиментальне та націоналістичне забарвлення, по-друге, переживалося за своєрідною формулою: спочатку було зазвичай палке захоплення та спроби досягти взаємності, далі починався шлях вагань, сумнівів, що і приводив до розчарування в жінці як такій, що не відповідає ідеалу, і, по-третє, Куліш не надавав переваги почуттю, особливо якщо йшлося про громадський обов’язок. Принаймні, таким постає герой В.Петрова в біографічній повісті-есе “Романи Куліша”.

До сьогодні критики намагаються пояснити захоплення В.Петрова любовною тематикою, яка превалює в більшості його творів раннього періоду. Витоки цього явища можна шукати і в захопленні письменника епохою романтизму, яку важко уявити без кохання, і в ідеях Фрейда, які популяризувалися в тогочасних журналах, і в неможливості висвітлити всі свої знання про Куліша в дисертаційній роботі, а ще – в самій постаті автора, який “не одлюбив”, у своєрідному прагненні “сховатися від уважного зору ... з думками своїми”²⁷, як це він скаже у передмові нібито про П.Куліша...

Водночас варто віддати належне й думці С. Єфремова, яка не могла залишитися поза увагою В.Петрова: “Стосунки до жіноцтва, на мою думку, це найкраще й найпевніше, може, мірило духовної вартості чоловіка, а разом і його культурности: ні на чому не позначається так виразно вдача людини – і як рідко хто з нас, чоловіків, видержує іскусу на цьому делікатному ґрунті!”²⁸. До речі, через 65 років це повторить і В.Шевчук, проте більш узагальнено: “Зрештою, ніде інакше, як у стосунках з жінкою, не виявляється так повно характер чоловіка”²⁹.

²⁷ Петров В. Вступні уваги. – С. 13.

²⁸ Єфремов С. Без синезу // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1924. – Кн.ІV. – С. 66.

²⁹ Шевчук В. Пантелеймон Куліш і книга про його любовні пригоди // Вітчизна. – 1989. – №8. – С. 148.